

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Диссертациялык кенеш Д.07.18.578.

**Кол жазма укугунда:
УДК 947.1: 94.560 (575.2) (043.3)**

САТЫЛГАНОВА НАЗГУЛ АЙТКУЛОВНА

**ЭГЕМЕНДУУ КЫРГЫЗСТАНДЫН ЧЕК АРАЛЫК-АЙМАКТЫК
ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫН ЧЕЧИЛИШИ**

Адистиги: 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш Ош Мамлекеттик Университетинин “Кыргызстандын тарыхы, археология жана этнология” кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: тарых илимдеринин доктору, профессор
Каана Айдаркул

Расмий оппоненттер: тарых илимдеринин доктору, профессор
Абытов Байболот Капарович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Момошева Назира Керимкуловна

Жетектөөчү мекеме: А.Мырсабеков атындагы Ош гуманитардык-педагогикалык институту, «Тарых» кафедрасы. Дареги: 723500, Ош шаары, Исанов көч., 73.

Диссертация 2019-жылдын « 26 » апрелде саат 14.00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук Университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.07.18.578. Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. *Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51а.*

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин илимий китепканасында таанышууга болот. *Дареги: 720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а.* Авторефераттын жана диссертациялык иштин толук тексти “arabaev.kg» сайтында жүктөлгөн.

Автореферат 26-март 2019-жылы таркатылды

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
тарых илимдеринин доктору**

А.Карыева

ЭМГЕКТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. СССР кулашынан кийин анын аймагында жаңы көз карандысыз мамлекеттердин пайда болуусу менен эл аралык мамилелер системасында жаңы этап башталган. Көз карандысыздыктын натыйжасында постсоветтик өлкөлөрдө жаңы саясий системанын калыптанышы, мамлекеттер аралык байланыштарды түзүү жана өнүктүрүү, андан сырткары мамлекеттик чек араларды аныктоо жана укуктук жактан бекемдөө боюнча татаал процесстер башталган.

Мурунку советтик республикалардын алдында өз учурунда чечилбеген бир катар проблемалар, анын ичинде чек ара проблемалары турган.

Белгилүү болгондой, Советтер Союзунда улуттук республикалардын ортосундагы чек аралар шарттуу түрдө аныкталып, негизинен чарбалык мүрөзгө ээ болгон. Чек аралардын мамлекеттер аралык жана укуктук маансине анча деле көңүл бурулган эмес. Көз карандысыздыктын алгачкы жылдарында жаңы түзүлгөн мамлекеттер декларативдүү түрдө калыптанган чек араларды тааный тургандыктарын билдиришкен, бирок иш жүзүндө алар бири-бирине территориалдык дооматтарын билдире башташкан.

Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында Борбордук Азия республикаларынын башчылары өз ара чек араны, талаш жерлердитактообойунча сүйлөшүүлөрдү жүргүзө башташкан. Бул процессте тараптар советтик мезгилдеги административдик-аймактык бөлүштүрүү боюнча түзүлгөн документтерге таянышкан.

Азыркы учурда Борбордук Азияда чек ара маселеси республикалардын ортосундагы өз ара мамилелерди жөнгө салууда негизги орунга чыгууда. Мисалы, чек ара маселеси боюнча Тажикстан менен Өзбекстандын биздин өлкөгө бир катар дооматтары пайда болгон. Анын негизги себеби катары советтик мезгилдечек аралар укуктук жактан мыйзамдаштырылбагандыгы жана толук такталбагандыгы эсептелинет.

Мындай абал Кыргызстандын коңшу республикалар менен өз ара мамилелерине таасир тийгизип, мамлекеттик чек араны коргоону күчөтүүнү талап кылууда.

Республикадагы узакка созулуп кеткен чек араны жөнгө салуу процесси чектешкен мамлекеттер менен болгон мамилелердин чыңалуусун шарттап, жер менен сууну бөлүштүрүүдө чатакташуунун жана улуттар аралык байланыштардын курчушуна алып келүүдө.

Чек ара сызыгынын өтүүсү көптөгөн мамлекеттер аралык карама-каршылыктардын башаты болуп саналат. Көз карандысыз мамлекеттин негизги белгиси болуп, мамлекеттин территориясы, так аныкталган чек ара сызыгы саналат. Республиканын мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо процесстери такталбаган жерлердин айынан өтө жай жүрүүдө. Коңшу өлкөлөрдүн позицияларынын түрдүүчө болушу, чек ара маселесин чечүү иштерин басаңдатууда.

Афганистандагы кырдаал, 1999-ж. февралындагы Ташкенттеги жана августтагы Баткен окуялары, Кыргызстандагы саясий кризистер жана 2005-

ж. Андижан көтөрүлүшү борбордук азия өлкөлөрүнүн өкмөттөрүн чек араларды коргоо иштерин күчөтүүнү жана делимитация жана демаркация процессин тезирээк аягына чыгарууга түркөн. Анткени чек аралардын ачык болушу, анын такталбагандыгы аталган аймакта куралдуу конфликттердин тез жайылуу коркунучун пайда кылган.

Коопсуздук маселелери азыр ар бир мамлекеттин көңүл чордонунда болууда. Мамлекеттик чек аранын кыргыз-тажик, кыргыз-өзбек бөлүктөрүндөгү талаш жерлерди тактоо иштерин аягына чыгаруу, чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо, анын укуктук абалын жана чек аралык коопсуздукту камсыздоо бүгүнкү күндүн негизги маселелеринен болуп саналат.

Территориалдык талаштардын чечилбегендиги жана Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы мамлекеттик чек араларды тактоо иштеринин аягына чыкпагандыгы чек ара аймактарында, айрыкча, Фергана өрөөнүндө ири чыр-чатактардын пайда болушуна алып келүүдө. Ворух анклавынын айланасындагы акыркы учурдагы окуялар изилденип жаткан теманын актуалдуулугун дагы бир жолу тастыктап турат.

Диссертациялык изилдөөнүн булактык базасын архивдик документтер, статистикалык материалдар, чек ара маселелерине тиешелүү ата мекендик жана чет элдик мезгилдүү басма сөз каражаттарындагы маалыматтар, чек ара маселелерине тиешелүү документтер, келишимдер, андан сырткары Интернет материалдары түздү.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы 1991–2018-жж. өз ичине камтыйт, так ушул мезгилде мурунку Союздун республикалары көз карандысыздыкка жетишкен, алардын ортосунда территориалдык талаштар күч алган жана эл аралык укуктун негизинде мамлекеттик чек араларды тактоо зарылдыгы келип чыккан.

Изилдөөнүн объектиси– республиканын мамлекеттик чек арасынын жана чек ара көйгөйлөрүнүн пайда болушуна таасирин тийгизген тарыхый шарттар жана факторлор болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргызстандын коңшу мамлекеттер менен чек ара проблемасынын жөнгө салынышы жана ал процесстин мамлекеттер аралык байланыштарга тийгизген таасири эсептелинет.

Диссертациянын методологиялык негизин тарыхый-салыштырмалуулук, системалык изилдөө ыкмалары, андан сырткары тарыхыйлуулук принциптери түздү.

Аталган ыкмаларды колдонуу конкреттүү тарыхый материалдарды чечмелөөгө, мамлекеттер ортосундагы территориалдык талаштарды изилдөөгө, изилденип жаткан проблема боюнча белгилүү бир фактыларды аныктоого жана аларды иреттөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Эмгектин негизги максаты – постсоветтик мезгилдеги Кыргызстандын чек аралык проблемаларын изилдөө эсептелинет. Коюлган максатка ылайык төмөнкү милдеттер аныкталды:

- Борбордук Азиядагы чек аралык-территориалдык проблемалардын келип чыгышынын өбөлгөлөрүн жана себептерин аныктоо;
- чек ара маселесин жөнгө салуу процессинин жүрүшүн жана негизги тенденциясын анализдөө;
- территориалдык талаштардын аймактагы республикалардын өз ара мамилелерине жана чек ара аймактарындагы социалдык-экономикалык кырдаалга тийгизген таасирин ачып берүү;
- аймактагы чек аралык-аймактык проблемаларды чечүү жолдорун изилдөө.

Коргоого алынып чыгуучу негизги жоболор:

- Борбордук Азияда совет бийлиги тарабынан жүргүзүлгөн улуттук-аймактык жиктешүү процесси татаал жана карама-каршылыктуу мүнөздө ишке ашкан, натыйжада аймактагы элдердин ортосунда территориалдык талаштар пайда болгон;
- совет өкмөтүнөн калган чек аралык-территориалдык проблемалар, жер-суу талаштары Фергана өрөөнүндө мамлекеттер аралык мамилелерди курчуткан;
- Кыргызстан коңшу республикалар менен чек аралык маселелерди чечүүдө эл аралык макулдашууларга, келишимдерге жанасовет бийлиги тарабынан түзүлгөн документтерге таянат;
- чек ара проблемалардын жөнгө салынбагандыгынын натыйжасында акыркы учурда чек ара аймактарында кан төгүүлөр менен коштолгон ири конфликттер кели чыккан;
- чек ара проблемаларын жөнгө салуу процесси тараптардын бири-бирин түшүнүү, урматтоо жана өз ара элдешүүгө келүү аркылуу жүргүзүлүүсү зарыл. Анткени аймактагы элдер белгилүү бир мезгилдерде бирдей тарыхка ээ болушкан жана алар диний, руханий жана этникалык жактан бири-бирине жакын келишет;
- дүйнөлүк практика көргөзгөндөй, чек ара проблемаларын чечүүдө түрдүү мүнөздөгү күч колдонуу ыкмалары тетири жыйынтыктарды берет: мамлекеттер аралык өз ара мамилелерди курчутат, этностор аралык конфликттердин чыгышына ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Эмгекте Кыргызстандын чек аралык-аймактык проблемалары комплекстүү түрдө алгачкы жолу изилденген. Чек ара проблемаларын жөнгө салуу процессинин жүрүшү, андан сырткары чек ара талаштарынын келип чыгышы жана анын чек ара аймактарындагы райондордун социалдык-экономикалык абалына тийгизгин тасири анализденген. Чек араны тактоо иштери эл аралык макулдашуулардын жана эки тараптык келишимдердин негизинде, ийкемдүү дипломатияны пайдалануу аркылуу ишке ашыруу зарылдыгы тастыкталган.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык маанилүүлүгү. Эмгекте республиканын чек ара проблемасынын тарыхы алгачкы жолу изилденген. Андагы жыйынтыктарды өлкөнүн тышкы саясий багытын аныктоодо, коңшу мамлекеттер менен территориалдык талаштарды чечүүдө пайдаланса болот.

Диссертациядагы тыянактар, жоболор жана сунуштар республиканын территориалдык маселелерин терең түшүнүүгө, коңшу мамлекеттер менен болгон мамилелерин аныктоого мүмкүндүк түзөт.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын Ата Мекен тарыхы боюнча жалпылоочу эмгектерди жазууда, окуу процесстеринде жана аймактык проблемалар боюнча атайын курстарды уюштурууда пайдаланууга болот.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги жоболору боюнча ата мекендик жана чет элдик басылмалардан жети макала жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү. Эмгек киришүүдөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана библиографиядан турат.

ЭМГЕКТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

“Эгемендүү Кыргызстандын чек аралык-аймактык проблемаларынын тарыхнаамеси” деп аталган биринчи бапта хронологиялык негизде каралып жаткан проблема боюнча эмгектер илимий анализге алынган, андан сырткары проблеманын теориясына, методологиясына жана булактык базасына илимий талдоо жүргүзүлгөн.

Борбордук Азиядагы чек ара-территориалдык проблемалар бир катар изилдөөчүлөр тарабынан иликтөөгө алынган. Бирок баса белгилеп кетүүчү жагдай ар бир республиканын окумуштуулары аталган маселени өз мамлекетинин саясатына, идеологиясына ыкташтырып изилдешкен. Ошондуктан көпчүлүк эмгектер тенденциялык мүнөзгө ээ.

Борбордук Азияны улуттук-аймактарга ажыратуу көйгөйү советтик, советтик доордон кийинки жана чет элдик авторлордун эмгектеринде кенен изилденген. Бул проблемага арналган алгачкы эмгектер 1920–1930-жылдары эле 1924-жылдагы улуттук жиктешүү саясатын ишке ашырууга катышкан кызматкерлертарабынан жазылган. Бул эмгектер “На историческом рубеже” деп аталган бирдиктүү топтомдо басылып чыккан. Анда авторлор Борбордук Азиядагы улуттук-территориялык бөлүштүрүү жүргүзүүнүн саясий, этникалык, экономикалык себептерин карап көрүшкөн жана жаңы пайда болгон республикаларга жалпы мүнөздөмө беришкен.

Борбордук Азия республикалары өз алдынчалыкка ээ болушкан соң территориялык маселелерди чечүүдө оолуттуу катачылыктарга жол беришкен. Бул маселелер бир катар окумуштуулардын изилдөө объектисине айланган. Кээ бир изилдөөчүлөрдүн пикиринде Борбордук Азия республикаларындагы чек ара проблемасы совет өкмөтүнүн туура эмес жүргүзгөн иш аракети менен келип чыккан.

1920–1930-жж. республикалардын чек араларын тактоо маселесине арналган эмгектер маалыматтык мүнөзгө ээ. Аларда көбүнчө аймактык жиктешүүнүн бардык аспектери боюнча даяр чечимдер камтылган. Андагы курч маселелер өтө эле үстүрттөн чагылдырылган, андан сырткары бир катар статистикалык маалыматтар, өзгөчө аймактагы калктын этникалык курамы

жөнүндө так маалымат берилген эмес. Бул жылдары белгилүү илимпоз-чыгыш таануучулардын Борбордук Азиянын тарыхына жана маданиятына арналган бир нече эмгектери жарык көргөнүн белгилей кетүү керек. Бул эмгектерде аймактын этникалык курамы жана элдердин жайгашуусу объективдүү чагылдырган. Бирок изилдөөчүлөрдүн ойлору аймактык жиктешүү процессин ишке ашырууда эске алынган эмес. Кийинчерээк, бул проблема боюнча изилдешкен И.И.Немченко, И.Ходоров, В.В.Бартольд ж.б. [123, 124] эмгектери кабыл алынган чечимдерди эске алуу менен оңдолуп кайрадан басылган.

Жогоруда айтылгандай, 1920–1930-жж. чек ара маселелери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр бизге толук маалымат бере албайт. 1940–1950-жж. изилдөөлөрдө абал алда канча башкача болгон. Мында Совет өкмөтүнүн Борбордук Азиядагы жүргүзгөн улуттук саясаты тенденциялуу мүнөздө чагылдырылган. Албетте, ал эмгектерде аймактагы улуттук чек араларды тактоо, түзүү боюнча кетирилген катачылыктар жөнүндө иликтенген эмес.

1970–1980-жж. Борбордук Азиядагы улуттук-аймактык жиктешүү жана союздук республикалардын уюштурулушун чагылдырган көптөгөн эмгектер жарык көргөн. Бирок окумуштуулар бул учурда дагы партиялык системанын диктатынын таасири астында тургандыктан изилденип жаткан проблема тенденциялык мүнөзгө ээ болуп, объективдүү каралган эмес. Бирок, 1980-жж. экинчи жарымындагы кайра куруу жана айкындык доорунда тарыхка болгон мамиле кескин түрдө өзгөрө баштаган. бул учурда территориалдык проблемалар боюнча бир катар эмгектер пайда болгон, алардын арасында тажик окумуштуусу Р.Масовдун “История топорного разделения” аттуу эмгеги өзгөчө орунда турат[59].

Постсоветтик мезгилде тарых илими бийликтин көзөмөлүнөн арылды жана өткөндү объективдүү изилдөө жолуна түштү. Бул учурда Борбордук Азиянын маданиятына жана тарыхына арналган жаңы эмгектер пайда болду. Россиялык бир катар окумуштуулардын Борбордук Азия республикаларынын чек аралары боюнча жазган эмгектери белгилүү бир деңгээлде бул проблеманы ачып берүүгө мүмкүндүк түзөт. СССРдин түзүлүшү, анын ичинде Борбордук Азиядагы улуттук-территориалдык жиктешүү маселесине арналган эмгектердин ичинен “ЦК РКП(б) – ВКП(б) и национальный вопрос” аттуу документтер жыйнагы өзгөчөлөнүп турат. Анда советтик улуттук республикаларды түзүү боюнча совет өкмөтүнүн чечимдери жөнүндөгү документтер берилген.

Россиялык окумуштуулардын “Прибалтика и Средняя Азия в составе Российской империи и СССР: мифы современных учебников постсоветских стран и реальность социально-экономических подсчетов” аттуу жамааттык эмгеги (2009-ж.) [82] бир топ кызыгууну жаратат. Анда Борбордук Азиядагы совет мезгилиндеги негизги окуялар, алардын катарында чек ара маселелери да кенен чагылдырылган. Бул изилдөөдө улуттук аймактык жиктешүүнүн оң жактары каралган, бирок советтик мезгилден айырмаланып аталган проблема

объективдүүрөөк изилденген, анткени алар аймакта жашаган тигил же бул элдердин кызыкчылыктарын көздөшкөн эмес.

Бул мезгилде борбордуказия республикаларынын окумуштуулары А.Койчиев, Р.Масов[187. С.162.] ., Т.Агдарбеков, С.Олимова, М.Олимов ж.б. [173] аймактагы саясий, социалдык өзгөрүүлөр, андан сырткары чек ар проблемалары, жаңы республикалардын калыптануу процесси, өзгөчөлүктөрү боюнча бир катар иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Бирок бул изилдөөлөр тигил же бул мамлекеттин идеологиясы, түзүлгөн саясий кырдаалдын негизинде жазылгандыктан тенденциялык мүнөзгө ээ. Алардын кээ бирлеринде тарыхый фактылар, чындык аң-сезимдүү түрдө бурмаланып берилген. Казакстандын окумуштуулары Ж.Абылхожин, Т.Агдарбеков, Ш.Кадырованын ж.б. эмгектеринде чек ара проблемалары изилдөөгө алынган. Мисалы, Т.Агдарбековдун[1] эмгегинде аймактык жиктешүү жана казак мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүү маселелери кенен иликтенген. Тажикстандык окумуштуулар С.Олимова жана М.Олимовдун макаласында Борбордук Азиядагы мамлекеттер аралык мамилелердин начарлашынын себептери иликтенет. Анда авторлор чек ара конфликттеринин негизги булагы катары 1924-ж. совет бийлиги учурунда жүргүзүлгөн улуттук-аймактык жиктешүү саясатын белгилешет. Чек ара проблемалары Фергана өрөөнүндөгү кыргыз-тажик бөлүктөрүнүн негизинде каралган. Авторлор постсоветтик мезгилде Фергана өрөөнүндөгү чек ара аймактары өтө коркунучтуу аймакка айланганын, анда жаңы проблемалар пайда болгонун, ал эми мурдагы талаштар жаңы мазмунга ээ болгонун жазышкан. Алардын пикиринде эл аралык уюмдардын, мамлекеттердин бүт аракеттери конфликтти төмөндөтүүгө багытталып, чек арага жакын жашаган элдерди көз карандысыз инфраструктура, энергетика жана транспорт менен камсыз кылууга багытталып, аймактагы коомчулуктарды экиге бөлүп, алардын элдешип жашоосуна бөгөт коюуда¹. Мында негизги максат этникалык топтордун биримдигин камсыз кылуу зарыл экендигине басым жасашкан.

Батышевропалык окумуштуу А.Бенигсен өзүнүн «Мусульмане в СССР» аттуу эмгегинде 1924-ж. Борбордук Азиядагы улуттук-территориалдык жиктештешүү маселесин да иликтөөгө алган. Анын пикиринде, аталган аймакты улуттук республикаларга бөлүү “СССРдин улуттук саясатындагы эң ири жана радикалдуу бурулуштардын бири болгон”, анткени “Москва тарыхый кырдаалга да, түркстандын жергиликтүү интеллигенциясынын талаптарына да жооп бербеген өз алдынча ар бир жаңы республикада тар улуттук маанайды түзүүгө аракеттенген” – деп жазган[187. 42.]

Е.В.Тиханованын «Районирование Средней Азии: экономическая целесообразность» аттуу макаласында 1920-жж. Совет федерациясынын калыптануу мезгилиндеги ишке ашырылган административдик-территориалдык чек аралар иликтенет. Борбордук Азия республикаларындагы улуттук-мамлекеттик бөлүнүүнүн өбөлгөлөрү жана ишке ашыруу процесси жалпы союздук экономикалык райондоштуруу

¹ С.40.

саясатынын контекстинде каралган. Автор эмгекте борбордук бийлик тарабынан этносаясий принциптин негизинде түзгөн территориалдык бирикмелер аталган аймактагы илгертен келе жаткан соода-экономикалык байланыштарды бузуп, территориалдык пикир келишпестиктерге себеп болгондугун баса белгилеген [187. С.162.] .

Казакстандык окумуштуу А.А.Кулышанов жана М.Д.Шаймердиновдун [209] эмгегинде улуттук-мамлекеттик бөлүнүү жана советтик республикалардын түзүлүү процессин түрдүү изилдөө ыкмаларын пайдалануу аркылуу изилдешкен. Алар бул процесстин маңызын, анын оң жана терс жактарын ачып беришкен. Алардын пикиринде большевиктер аймактагы улуттардын биригүү процессин тездеттишкен. Алар борбордуказия этносторунда улуттук-территориалдык иденттүүлүк түшүнүгүн калыптандырышкан. Ошого карабай административдик-территориалдык реформалар бир топ терс көрүнүштөргө алып келген. Алардын ичинде республикалар ортосундагы чек араны орнотуу боюнча карама-каршылыктар негизги орунда турат.

В.В.Бартольд тарабынан жазылган «Записка по вопросу об исторических взаимоотношениях турецких и иранских народностей Средней Азии» аттуу эмгек чоң кызыгууну пайда кылат. Анда автор 1924-ж. совет өкмөтүнүн Борбордук Азияны улуттук негизде республикаларга бөлүү саясатына каршы пикирин билдирип, улуттук принцип жергиликтүү тарыхый салттарга жат көрүнүш болуп саналат жана аймактын саясий жашоосунда анча деле чоң роль ойнобой тургандыгына басым жасаган.

А.Койчуревдин монографиясында [49] Фергана өрөөнүндөгү улуттук-территориалдык бөлүнүү саясаты иликтенет. Бул маселе постсоветтик мезгилде өтө курч мүнөзгө ээ болуп, аталган аймак потенциалдуу конфликттердин очогуна айланып, анда этностор аралык, жер-суу ж.б. карама-каршылыктар бири-бири менен жуурулушуп кеткен. Автор Фергана өрөөнү азыркы учурда дуушар болуп жаткан бир катар проблемалардын келип чыгуусун ачып берген, андан сырткары улуттук-территориалдык бөлүнүүнү аймактын этникалык курмынын контекстинде изилдеген.

Б.Ожукееванын [75] эмгегинде саясий проблемалар менен катар эле аймактагы улуттук-территориалдык бөлүнүү маселеси да каралган. Автордун пикиринде 1924-ж. улуттук-аймактык бөлүнүү саясатына чейин эле Борбордук Азияда улуттук негизде, көбүнчө жер-суу проблемасынын айынан тирешүүлөр болуп турган. Кыргызстандык изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде Исфара-Баткен аймагындагы жаңжалдар, андагы пайда болгон маселелер эске салынат. Улуттук чек араларды түзүүдөгү кетирилген кемчиликтер А.Койчиев, Т.Ожукеева, Э.Усубалиев ж.б. тарабынан иликтенген, алар жерлерди туура эмес бөлүштүрүү кыргыз, тажик элдеринин улуттук укуктарынын бузулушуна алып келгендигин жазышкан [49].

Кыргызстандык изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде Исфара-Баткен аймагындагы жаңжалдар, андагы пайда болгон маселелер иликтенет. Улуттук чек араларды түзүүдөгү кетирилген кемчиликтер А.Койчиев,

Т.Ожукеева, Э.Усубалиев ж.б. тарабынан иликтенген, алардын пикиринде жерлерди туура эмес бөлүштүрүү кыргыз, тажик элдеринин улуттук укуктарынын бузулушуна алып келген.

Совет-кытай чек аралары боюнча төмөнкү окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн: М.И. Сладковский, С.Л.Тихвинский, Б.Т.Колосков, Е.П.Бажанов. Бирок алардын эмгектери идеологиялык басымдын астында болгондуктан субъективдүү мүнөзгө ээ. Анткени ошол учурда СССРдин Кытай менен мамилеси өтө курч мүнөздө болгон. Жалпысынан алганда аталган окумуштуулардын эмгектеринде изилденип жаткан проблема боюнча бир катар фактылык материалдарды табууга болот.

Чек ара проблемасы тышкы саясат менен тыгыз байланышкан, ошондуктан бул багыттагы бир катар эмгектерге анализ жасоого туура келди. 1990-жылдары Россия окумуштуулары В.Г. Гельбрас, Ю.М.Галенович, В.Г. Дацышен, В.С.Мясникова, В.Л.Ларин, А.Д. Воскресенский ж.б. өз изилдөөлөрүндө алгач белгисиз болгон архивдик материалдардын негизинде Кытайдын тышкы саясатын, анын ичинде чек ара проблемаларын ачып берүүгө аракеттенишкен. Казакстандык окумуштуу К.Л.Сыроежкиндин монографиясында Кытайдын тышкы саясаты, өзгөчө чек ара проблемалары кенен иликтенген.

А.Жекшенкулов Борбордук Азиядагы тышкы күчтөрдүн таасирин, ири державалардын бул аймактагы стратегиялык кызыкчылыктарын иликтөөгө алган.

Н.М. Оморовдун монографиясында [76, 77, 78, 79], кыргыз-кытай чек ара проблемалары кенен иликтөөгө алынган. Андан сырткары коопсуздук жана туруктуулукту сактоодо Кытайдын ролуна баа берилген. Каана Айдаркулдун эмгегинде Кыргызстандын байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки тышкы саясаты изилденген. Анда кыргыз-кытай чек ара маселелери да чагылдырылган.

С.Аламановдун эмгегинде [3], кыргыз-кытай чек ара маселелери, Кыргызстандын Тажикстан жана Өзбекстан менен чек араларынын калыптануусунун өзгөчөлүктөрү изилденген. Автор өкмөттөр аралык комиссиянын документтери жана бир катар архивдик материалдардын негизинде республиканын коңшу мамлекеттер менен чек аралык проблемаларын ачып берген.

Аталган изилдөөнүн **методологиялык** базасын изилдөөнүн жалпы логикалык жана жалпы илимий методдору түзөт.

Диссертацияда хронологиялык-тарыхый мамиле колдонулду. Ал изилденип жаткан материалды мезгилдик кыраат менен жазууга жана коом менен мамлекеттин тарыхый өнүгүшүн өз ара шарттаган нукта иликтөөгө мүмкүндүк берди.

Бул эмгекти изилдөөдө түрдүү тарыхый булактардын, андан сырткары ата-мекендик жана чет элдик илимий адабияттардын колдонулушу изилдөөнүн объективдүү принцибин сактоого мүмкүндүк берди.

Белгилүү болгондой, кандай гана илимий изилдөө болбосун сөзсүз түрдө ал анык жана толук баалуу маалыматтарга таянышы керек. Аны аныкташ үчүн ылайыктуу тарыхый база болушу зарыл.

Диссертациянын булактык базасынын негизин төмөнкүлөр түзөт:

- архивдик материалдар;
- статистикалык жыйнактар, мезгилдүү басмада жарык көргөн республикалык жана областтык статистикалык мекемелердин материалдары;
- мамлекеттердин жетекчилеринин расмий түрдө билдирүүлөрү;
- эл аралык келишимдер жана макулдашуулар, мыйзамдар, жарлыктар, эл аралык кызматташтык маселелерине, чек араларга тиешелүү өкмөттүн жана парламенттин токтомдору;
- мезгилдүү басма сөз материалдары жана Интернет.

Аталган проблеманы изилдөөдө мамлекеттик архивдердеги документалдык материалдар пайдаланылды.

Улуттук статистикалык комитеттин жылдык жарыяланган материалдары изилденип жаткан проблеманы ачып берүүдө бир топ маанилүү булак болуп берди. “Кыргызстан: сандар жана фактылар” деп аталган жыйнак өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

“Чек аралык-территориалдык проблемалар Борбордук Азиядагы туруксуздукту шарттаган фактор катары” деп аталган экинчи бапта аймактагы чек ара-территориалдык проблемалардын келип чыгышы, өбөлгөлөрү, анын коопсуздук процессине жана мамлекеттер аралык мамилелерге тийгизген таасири иликтөөгө алынган.

Белгилүү болгондой, 1920-жылдары СССРде улуттук республикалар түзүлүп, алардын шарттуу түрдө чек аралары аныктала баштаган.

Совет өкмөтү улуттук-территориалдык бөлүнүү процессинде улуттук негизге басым жасаган. Мында тигил же бул аймакта жашаган улуттук көпчүлүктү түзгөн жергиликтүү элдердин кызыкчылыктарын эске алуу зарыл эле. Бирок иш жүзүндө саясий фактор үстөмдүк кылып, көптөгөн улуттар ар тарапка чачылып, бир нече республикалардын курамында калып кетишкен.

1924-ж. 10-мартында Борбордук Азияда улуттук-территориалдык жиктешүү саясатын ишке ашыруу үчүн атайын комиссия түзүлгөн. Бул процессте элдердин кийинки тагдыры эске алынган эмес, башкарууну жеңилдетүү максатында Түркстанды административдик-территориалдык райондорго бөлүү зарылдыгы биринчи орунда турган.

Чек араларды улуттук принциптин негизинде тактоо боюнча кайсыл улут кайсыл аймакта көп жашаса ошол аймактар аларга тиешелүү болуп калган. Натыйжада көчмөн элдердин жашоо мүнөзү, алардын өзгөчөлүктөрү эске алынган эмес.

Жерлерди бөлүштүрүү учурунда өтө чоң катачылыктарга жол коюлгандыктан азыркы Кыргызстандын чек ара аймактарында чаташкан, кыйшыкжер тилкелери пайда болгон. Жалпылап алганда, Борбордук Азиядагы улуттук-территориалдык бөлүштүрүү процесси татаал жана

карама-каршылыктуу мүнөздө ишке ашып, бир катар негативдүү натыйжалар менен коштолгон.

Постсоветтик мезгилде Борбордук Азия республикаларынын ортосундагы өз ара мамилелеринде чек ара-территориалдык маселелер негизги орунда турат. Совет өкмөтү тарабынан жасалма түрдө түзүлгөн административдик чек аралар азыркы учурда ири жаңжалдарга себеп болууда. Борбордук Азияда улуттук жиктешүү процесси жүргүзүлгөн мезгилде башка аймактардан айырмаланып так калыптанган этникалык топтор болгон эмес.

Борбордук Азиядагы республикалардын ортосундагы чек ара талаштарын экономикалык жана геосаясий фактор эле эмес, демографиялык кырдаал да күчөтүп турат.

Этникалык мүнөздөгү территориялардын башаламан түрдө бөлүштүрүү, тааныган, аныкталган чек аранын болбогондугу, суу байлыктарынын таңкыстыгы аймактагы социалдык-экономикалык кырадалды курчутуп, ири конфликттердин болушун шарттаган.

Мурдагы СССРдин аймагында жаңы мамлекеттердин түзүлүшү – дүйнөлүк эл аралык абалдын өзгөрүшүнө, жаңы геосаясий кырдаалдын калыптануусуна алып келген.

Азыркы учурда Борбордук Азиянын бир катар республикаларында туруксуздуктун жоктугунун бир катар проблемалар пайда болгон. Аларга: суу жана жер байлыктарынын таңкыстыгы, татаал демографиялык абал, экологиялык көйгөйлөр, калктын басымдуу бөлүгүнүн социалдык-экономикалык абалынын начарлашы, коомдогу социалдык-укуктук жана мүлктүк ажырым, мурдагы нравалык баалуулуктардын жоголушу, идеологиялык боштук, коррупциянын өсүшү, коомдун криминалдашуусу.

Борбордук Азияны туруксуздаштырган негизги факторлорго: экономикалык коркунучтарды, баңги-заттарды мыйзамсыз түрдө ташуу, диний экстремизм, энергетикалык коопсуздукту киргизүүгө болот.

Регионалдык коопсуздукка чоң коркунуч келтирген проблема республикалардын ортосундагы чек ара маселелеринин чечилбеши эсептелинет. Андан сырткары экономикалык проблемалар да абалды оордотот. Анткени, мамлекеттин экономикалык жактан чабалдыгы тигил же мамлекетти эл аралык финансы уюмдарынын барымтасына айлантат. Экономикалык көйгөйлөр улуттук коопсуздук менен тыгыз байланышкан. Анткени начар экономикалык шартта илимий-интеллектуалдук жана билим берүү потенциалдар төмөндөйт, коом деградацияланып, баалуулуктар жоголот.

Азыркы учурда Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосундагы чек араны делимитациялоо менен демаркациялоо иштеринин толук аягына чыгарылбагандыгы Өзбекстан менен Кыргызстандын, Өзбекстан менен Тажикстандын, Кыргызстан менен Тажикстандын чек арага жакын жайгашкан райондорундагы абалды татаалдаштырууда.

1990-жылдардын аяк ченине чейин Борбордук Азия республикаларынын ортосунда чек ара чек ара маселеси көтөрүлгөн эмес. Бул саясий-экономикалык кризистер менен байланышкан. Мамлекет башчылары эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында статус-квону сактап, чек ара боюнча мамлекеттер аралык конфликттерден четтөөгө аракеттенишкен. Абал 1999-жылдагы Баткен окуясынан кийин кескин түрдө өзгөргөн. Ооганстан тараптан куралчан күжүрмөн топтордун бастырып кирүүсү Борбордук Азия мамлекеттеринин улуттук коопсуздугу үчүн чек ара чоң мааниге ээ экендигин ачык көрсөткөн. Натыйжада аймактагы республикалар өз чек араларын жаап, көзөмөлдөөнү күчөтө башташкан. Мурдагы эркин каттоо системасы бузулуп, элдердин өз ара карым-катнаштарында кыйынчылыктар жаралган.

Аймактагы чек ара маселесинин курчушуна социалдык-экономикалык кырдаал да өз таасирин тийгизген. Алсак, Кыргызстандын аймагында жайгашкан Тажикстандын Ворух жана Өзбекстандын Сох анклавдарын суу, электр энергиясы жана газ менен камсыз кылуу, эмгек миграциясын көзөмөлдөө иштеринен айынан абал курчуй баштаган.

1990-жж. акыркы чейрегинде аймактагы республикалардын өз рынокторун коргоо үчүн жүргүзгөн катуу саясаттарынан улам чек ара маселеси кескин түрдө курчуй башташкан. Борбордук Азия мамлекеттери дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмсүз болушкан, ошондуктан алар ички рынок үчүн бири-бири менен теңтайлаша башташкан.

Жогоруда айтылган проблемалар мамлекеттер аралык мамилелерге, чек араны делимитациялоо иштерине терс таасирин тийгизген. Бир эле мезгилде чек ара проблемалар сууну пайдалануу маселелери менен тыгыз байланышкан. Постсоветтик мезгилде Борбордук Азия мамлекеттеринин ортосунда суунун айынан бир нече ири чатакташуулар жана талаштар пайда болгон. Экономикасы негизинен агрардык мүнөздө болгон Борбордук Азия республикаларынын бардыгы үчүн суу байлыктарына ээ болуу оолуттуу мааниге ээ.

Борбордук Азия аймагындагы татаал, чаташкан чек ара сызыктарынын болушу жергиликтүү жарандардын бири-бири менен байланышуусуна тоскоолдуктарды жараткан. Мисалы, Тажикстандын борборунан Худжант шаарына баруу үчүн Өзбекстан аркылуу өтүү керек болгон, ал эми Кыргызстандын түштүк областтары Өзбекстандын аймагы аркылуу гана байланыштырылган. Совет мезгилинде түзүлгөн автомобиль ж.б. жол каттамдары республикалар ортосундагы тыгыз байланышты түзүүгө багытталган эле. Эми көз карандысыздык шартында бул жолдор жаңы чек аралардын алкагында калып, өз мамлекетинин аймагында кеңири байланышууга тоскоолдуктарды жараткан. Ага кошумча катары кээ бир борбордук Азия республикалары эч кандай жүйөлүү себептери жок эле стратегиялык магистралдарды жаап салышкан. Натыйжада транспорттук коридорлор жоголуп, байланыш системасы татаалданган.

Советтик башкаруу учурунда жерлерди баш аламан бөлүштүрүү, аныкталган, так чек аралардын жоктугу, жер-суу байлыктарынын таңкыстыгы азыркы учурда социалдык-экономикалык абалды курчутууда жана ири конфликттердин чыгышын шарттоодо.

Жакынкы кошуналары менен болгон мамилелерде расмий Ташкент ар дайым өтө катуу позицияны карманган, кээде ишти күч колдонуу менен ачык тирешүүгө жеткирген. Өзбекстандын чек ара аймактарында коңшу республикалар менен чечилбеген курч проблемалардын айынан бир нече жолу ок атышуулар катталган.

Борбордук Азиянын ортосунда жайгашканына байланыштуу Өзбекстан региондогу дээрлик бардык коңшулары менен чек ара талаштарына ээ. Мамлекеттик көз карандысыздыкка жеткенден кийин коңшулаш мамлекеттер эч качан ага кандайдыр бир официалдуу территориялык дооматтарды койгон эмес. Бирок Тажикстандагы жарандык согуштан кийин Өзбекстан ага чектеш делимитацияланбаган чек арасына миналарды жайгаштырган.

Өзбекстандын демилгеси менен 2000-жылдын жазында чек ара көйгөйлөрү боюнча биргелешкен комиссия иштей баштаган. Анын ишмердүүлүгүнүн натыйжасында ошол жылдын июлунда чек ара 1961-жылы кабыл алынган Тажик ССРи менен Өзбек ССРинин Жогорку Советтеринин президиумунун чечимдерине таянат деген келишимге жетишишкен. Андан кийинки сүйлөшүүлөр 2000-жылдын августундагы ӨИКтин Тажикстандын территориясынан кирип келүүсүнөн кийин иш жүзүндө таптакыр токтотулган. Бул окуядан болжолдуу бир айдай убакыт өткөн соң Ташкент Дүйшөмбүнүн көп сандаган каршылык билдирүүсүнө карабастан, тажик жетекчилигинин өз өлкөсүндө абалды тескей албагандыгына шилтеме жасап, бир нече этап менен чек аранын калган жер тилкелерине да миналарды жаткырган (2001-жылдын апрелине чейин Тажикстандын 56 жараны курман болгон).

Тажикстандын өкмөтү жана эл аралык уюмдар бир нече жолу Өзбекстан өкмөтүнө чек араларды миналардан тазалоо жөнүндөгү маселени коюшкан. Бирок, өзбек бийлиги каражаттын тартыштыгын шылтоо кылып чек араларды миналардан тазалоону аткарбай келет. Натыйжада жыл сайын миналардан миңдеген тынч жашоочулар набыт болууда. Азыркы учурда Борбордук Азиядагы чек араларды демаркациялоо иштери уланууда; анын узакка созулуусунун негизги себеби болуп көптөгөн талаш жараткан, көбүнчө таптакыр эле кичине: 1 гектар, андан да кичине жер тилкелеринин болушу эсептелет. Буга байланыштуу чек ара көйгөйүн чечүүнүн бир гана жолу – бул чек ара маселелерин коңшулаш республикалардын жетекчилери менен өкмөттөрүнүн эркине болгон таяныч аркылуу акырындык менен тынчтык жолунда чечүү саналат. Иш жүзүндө мунун баары оңой эмес. Көбүнчө региондогу мамлекеттер бир тараптуу пайдалуу чечимдерге мыйзамсыз, кээде күч колдонуу ыкмаларын колдонуу менен жетишүүгө умтулат. Мындай ыкмаларды өзбек тарап кыргыз жана тажик коңшулары менен болгон мамилесинде колдонуп келген. Тажикстандын аймагында бир

нече өзбек анклавдары жайгашкан, ал эми Өзбекстанда бир тажик анклавды бар, бул болсо өз кезегинде бир катар көйгөйлөрдү жаратат.

Аймактагы интеграция процессинин ишке ашпагандыгы да чек ара маселесин курчуткан. 1992-жылдан баштап аталган аймакта дезинтеграциялык тенденция күч ала баштаган. Ал республикалардын саясий жана экономикалык потенциалдарынын түрдүүчө болушу, жүргүзүлүп жаткан либералдык реформалар менен да байланыштуу болгон. Аймактагы кээ бир республикалар эми лидерликке умтулушуп, экономикалык жактан башкаларына басым жасай башташкан. Мындай көрүнүш өз кезегинде биригүү процессине терс таасирин тийгизген.

СССР кыйраган соң аймактагы республикалар өз ара мамилелерди бекемдөө, түзүлгөн экономикалык байланыштарды сактап калуу максатында атайын биримдик түзүүгө аракеттенишкен. Ага 1998-жылы түзүлгөн Өзбекстан, Казакстан жана Кыргызстан катышкан Борбордук Азиялык Биримдигин (ЦАС). Ал кийинчерээк Борбордук Азиялык экономикалык Коомчулук деп атала баштаган (ЦЭАС).

Бирок иш жүзүндө мындай түзүлгөн уюмдар аймактагы республикаларын башын бириктире алган жок. Анын негизги себеби катары республика жетекчилеринин саясий амбициялары, экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн түрдүүчө болушу, тигил же бул республикалардын үстөмдүккө умтулуусу эсептелинет. 2001-жылдын декабрында Казакстан, Өзбекстан, Кыргызстан жана Тажикстандын мамлекет башчылары катышкан кеңешмеде Борбордук Азиялык экономикалык коомчулук бирикмеси Борбордук Азиялык кызматташуу уюмуна (ОЦАС) өзгөртүү чечими кабыл алынган.

Азыркы учурда постсоветтик мейкиндикте иш жүргүзгөн КМШ, ОДКБ, ШКУ сыяктуу уюмдар үчүн коопсуздук негизги маселе болуп саналат. Бул бирикмелер Москва үчүн биргелешип кабыл алган чечимдерди координациялоо жана кызматташуу механизми болуп саналат жана формалдуу түрдө уюмдар түрдүү максаттарды көздөгөнү менен, иш жүзүнө келгенде алардын функциялары көбүнчө дал келет. Уюмдардын башкаруу органдарындагы окшоштук дагы өзүнө көңүл бурдурат. КМШ, ОДКБ, ШКУнун ортосундагы “жоопкерчилик зоналарын” бөлүштүрүү Борбордук Азиядагы коопсуздук көйгөйлөрүн мыктыраак чечүүгө өбөлгө түзөт.

“Кыргызстандын коңшу республикалар менен мамлекеттик чек арасынын калыптануу процесси” деп аталган үчүнчү бапта КРнын Өзбекстан жана Тажикстан менен чек ара талаштары жана анын жөнгө салуу процесси ачып көргөзүлгөн.

Чек ара проблемасы бир катар факторлор (тарыхый, саясий, экономикалык, маданий, психологиялык) менен тыгыз байланышкан. Аны чечүү эл аралык мамилелердин тажрыйбасында бир катар конфликттер, зордук-зомбулук, согуштар менен коштолуп келген, себеби территория тигил же бул мамлекеттин кубаттуулугунун жана коопсуздугунун негизги көрсөткүчү болуп саналат.

Азыркы учурда Кыргызстандын Өзбекстан, Тажикстан менен бир катар талаш, чечилбеген жерлер боюнча проблемалары бар. Алар негизинен чек арага жакын айыл-кыштактарда, эгин эгилүүчү талаалар боюнча өткөн чек ара сызыктары менен байланышкан. Фергана өрөөнүндө калктын жыш жайгашуусу, жер-суу байлыктарынын таңксытыгы, оор социалдык-экономикалык абал бир катар этнотерриториалдык конфликттерге ыңгайлуу шарттарды түзүүдө. Андан сырткары, И.Каримовдун башкаруу учурунда аймакта үстөмдүккө умтулган Өзбекстандын саясий амбициясынан улам абал бир топ кучуп кеткен. Өзбекстандын Тажикстан жана Кыргызстан менен мамилеси солкундап, чек ара аймактарында абал оор болгон.

Үч республиканын ортосундагы чек ара проблемасы 1999-ж. Баткен окуяларынан кийин курчуп кеткен. Террористтерден коргоонуу максатында өзбек тарап өзүнүн Тажикстан жана Кыргызстан менен чектешкен чек араларына миналарды жаткырган. Коңшу республикаларды эскертпей, мина жаткырылган жерлердин так карталарын бербегендиктин натыйжасында мина талааларында ондогон бейкүнөө адамдар курман болушкан.

Чек ара проблемалары бир катар факторлор менен тыгыз байланышкан (тарыхый, саясий, экономикалык, маданий, психологиялык). Дүйнөлүк тарыхта белгилүү талаш жерлердин айынан ири конфликттер жана согуштар болуп келген, анткени территория мамлекеттин негизин түзөт.

Чек аралар жөнүндөгү маселе азыркы күндө Борбордук Азия республикаларынын өз ара мамилелериндеги эң эле олуттуу, өзгөчө көңүл буруучу фактор болуп саналат. Территориалдык дооматтар кыргыз-өзбек мамилелеринде курч мүнөзгө ээ болгон. Жер талаштарынын тамыры совет мезгилиндеги улуттук республикаларга бөлүү саясаты менен тыгыз байланышкан. Борбор тарабынан басым астында жүргүзүлгөн аймакты кжиктешүү учурунда жергиликтүү элдин өзгөчөлүктөрү эске алынган эмес. Чек араны тактоодо эл аралык укукта колдонулуучу негизги принциптер сакталган эмес. Жерлерди тактоо учурунда жайлоодо болушкан көчмөн көпчүлүк кыргыз элинин кызыкчылыктары эске алынган эмес. Натыйжада жаңы пайда болгон республикалардын ортосунда алгачкы жер талаштары келип чыккан.

Жер талаштарын чечүү максатында 1955-ж. Кыргыз жана Өзбек ССРинин өкмөттөрү тарабынан түзүлгөн республикалар аралык комиссия Ош жана Жалал-Абад (Кыргызстан), Андижан, Наманган (Өзбекстан) областтары боюнча талаштуу маселелерди карап чыккан. Комиссия чек араны жерди реалдуу турмушта кимдер пайдаланып жаткандыгын эске алуу менен чечүүгө аракеттенген. Комиссиянын чечимин Өзбек ССРинин өкмөтү 1955-жылдын 3-августунда, Кыргыз ССРинин өкмөтү 22-октябрында бекиткен, бирок парламенттер тарабынан ратификацияланбагандыктан юридикалык күчкө ээ болгон эмес. Жогоруда аталган документте талаш жерлер боюнча маселелер каралып, бир катар макулдашуулар, картографиялык материалдар камтылган.

Эгемендүү Кыргызстан менен Өзбекстандын мамлекеттик чек арасын делимитациялоо иштеринде 1955-жылдагы Өкмөттөр Аралык Паритеттик Комиссиясынын чечими, андан сырткары 1963,1989-жж. сүйлөшүүлөр жана анда кабыл алынган карталар укуктук негиз катары кызмат кылган.

Бирок так ушул карталар пикир келишпестиктердин булагы да болууда. Өзбекстан чек араларды аныктоодо Борбордук Азиянын СССРдин курамына киргенден кийинки, т.а. 1927-жылдабекитилген картаны пайдаланууну сунуштап келген. Кыргызстан болсо 1955-жылда түзүлгөн картага таянат, мында республикалар ортосундагы чек ара эң так аныкталган. Чек ара маселелери боюнча эксперт А.Аламанов СССРдин мезгилинде Кыргыз ССРи менен Өзбек ССРинин ортосундагы административдик чек ара сызыктарынын кээ бир тилкелери өзгөртүлүшү мүмкүн экендиги айтылган эместигин өз эмгектеринде белгилейт. Кээ бир учурларда жерлер коңшу колхоз же совхоздордун жетекчилери тарабынан эле бөлүштүрүлгөн же өз ара алмашуулар жүргөн. Алар өз кезегинде укуктук жактан эч кандай күчкө ээ болгон эмес. Так ушундай баш аламан мүнөздө аныкталган жерлер азыркы күндө талаш тартышты жаратууда.

2011-жылдын баш ченине карата алынган маалыматтар боюнча кыргыз-өзбек чек арасынын 1 378.44 километринин 1 058.83 км. боюнча тараптар өз ара макулдашууларга жетише алышкан. Ал эми 320.3 км. түзгөн чек аранын 61 жер тилкеси боюнча маселе талаш боюнча калууда.

Кыргызстандын Өзбекстан жана Тажикстан менен болгон талаш чек аралары Жалал-Абад жана Талас областтары боюнча өткөн. Барак жана Сох анклавдарынын, Гава жана Гава-Сай өздөндөрүнүн айланасындагы жерлер боюнча талаш маселелер да бүгүнкү күнгө чейин чечилбей келүүдө.

1999-жылы Өзбекстандын КМШ өлкөлөрү үчүн визасыз режим жөнүндөгү Бишкек келишиминен чыгып коңшу өлкөлөр менен визалык режимди орнотуп, мамлекеттик чек араны бир тараптуу жаап, чек ара күзөт жайларын орноткон. Бул иш аракеттер И.Каримовдун режимине каршы исламчыл күчтөрдүн бир катар террористтик иш аракеттеринен улам ишке ашкан. Террористтердин кол салуусун майтаруу максатында жасалган Ташкенттин мындай кадамдары коңшулаш мамлекеттер менен болгон мамилелердин солкундашына алып келип, жарандардын өз ара каттамдарына бөгөт койгон. Натыйжада тууган элдердин ортосундагы тарыхый байланыш үзүлө баштаган.

Визалык режим тууган элдердин ортосундагы байланыштарды татаалдандырган, консулдуктардын борбор шаарларда гана жайгашкандыгы да кошумча тоскоолдуктарды жараткан. Кыргызстандын атуулдары республиканын бир областынан экинчисине жетүү үчүн виза алууга мажбур боло башташкан. Бул көйгөй чек аранын бери жагында жашаган, ал эми чек аранын аркы жагында иштеген жана туугандары бар этникалык өзбектер менен тажиктер үчүн өтө курч болгон. Өзбек өкмөтүнүн мындай кадамдары үч республиканын чек ара көзөмөлдөөчү түйүндөрүндө майда кагылышуулардын жана жаңжалдардын ири толкунун пайда кылган.

Талаш территориялардагы чек ара сызыктарын эч кандай алдын алуу белгилерин койбой туруп, бир тараптуу түрдө мина талаалары менен курчоо эл аралык укук нормаларына эле эмес, түбөлүк достук жөнүндөгү эки тараптуу келишимдерге да каршы келет. Натыйжада 2001–2002-жылдары бул миналардан 13 карапайым жарандар каза болушкан.

2004-жылдын июнунда Өзбекстандын өкүлү Венадагы ЕККУнун Туруктуу Кеңешинин атайын отурумунда мамлекеттик чек ара тилкелерин минадан тазалоо боюнча маселени карап чыгууга даяр экенин билдирген.

Ошол жылдын июль-августунда Айдаркен, Баткен, Сох, Кувасай айылдарында Кыргызстан менен Өзбекстандын Чек ара кызматтарынын өкүлдөрүнүн бир катар жолугушуулары болуп өткөн. Сүйлөшүүлөрдөн кийин өзбек тарап өзүнүн Сох жана Шахимардан анклавдарынын ортосундагы территориясын миналардан тазалоого киришкен. Өзбекстанга эл аралык уюмдар тарабынан, мисалы ЕККУ тарабынан жардам сунушталганы менен, республика аталган жер тилкелерин миналардан тазалоо процессин өзүнүн күчү менен гана жүргүзгөн.

Ошентип, өзбек-кыргыз чек ара жаңжалдарынын толкуну Өзбекстандын өз чек араларын бекемдөөгө киришкен 2000-жылга туура келген, экинчиси – 2005–2006-жылдарга туура келген, Андижандагы кан төгүлгөн толкундоолорду (2005-жылдын майында) токтотуудан кийин Өзбекстандан коңшу өлкөргө качкындардын агымы күч алган. Ташкент Кыргызстанды анын территориясында Андижанда “козголоң” уюштурган террористтер даярдануудан өтүшкөн жана өтүүдө деп күнөөлөгөн.

Эки мамлекет ортосундагы чек ара көйгөйлөрүнүн чечилбегендиги ынак коңшулук мамилелердин сакталуусуна күмөн жаратат, ар дайым эки республиканын өкмөтүн чыңалууда кармайт. Чек аранын өз алдынча жылдыруу аракеттерине жергиликтүү эл гана каршылык көрсөтүүдө.

Өзбекстан менен болгон жер-территориалдык жана өз ара чарба мамилелер чөйрөсүндө Кадамжай, Баткен, Ош областынын Араван жана Кара-Суу райондорунда 60тан ашуун жер тилкелери талаштуу деп аныкталган.

Азыркы учурда кыргыз-өзбек мамилелеринде анклав көйгөйлөрү өтө курч турууда.

Белгилүү болгондой, анклавдар мурдагы СССРдин көптөгөн республикаларында бар жана ири жаңжалдарга себеп болгон. Мисалы, тоолуу Карабах, анын айынан Армения менен Азербайджандын ортосунда 1988-жылы конфликт пайда болгон.

Баткен областында жайгашкан Өзбекстандын Сох анклавы 1955-жылы пайда болгон. 1991-жылдан баштап Өзбекстан анклавга кыргыз жолдору менен эркин кирип-чыгып турган.

Анклавдын аянты 325 кв. км. түзөт, ал эми калкы – 19 кыштакта жашаган 52 миң адам, улуттук курамы боюнча – калктын 99% этникалык тажиктер, 0.72% - кыргыздар. Анклавдын стратегиялык мааниси –

Кыргызстандын батышындагы транспорт магистралдарын көзөмөлгө алуу болуп саналат.

Анклавдар көйгөйү – булэтникалык жерлерди бир жерден эмес, ар жерден бөлүштүрүүнүн кесепети. Кыргызстанда Сохтон башка дагы бир өзбек анклавды – Шахмардан, ал эми Өзбекстандын аймагында кыргыздардын Барак айылы жайгашкан. Айыл чарба менен алектенген, калк өтө жыш жайгашкан бул аймакта чек ара жана суу, жерлердин айынан мезгил-мезгили менен конфликттер чыгып турган.

Кыргызстан менен Өзбекстандын чек арасын тактоо узак жана татаал процесс. Эксперттердин пикири боюнча тараптардын өз анклавдары боюнча көйгөйлөрүн чече албоосу жер-жерлерде чыңалууну гана сактабастан, союз убагында курулган жолдордон башка айланма жаңы транспорттук жолдорду куруу иштерин күчөтүүгө, экономикалык чыгымдарды көбөйүшүнө алып келет. Азыркы учурда эки республика тең чек аралардын кесилишинен качып, автомобилдик жана темир жол инфраструктураларынын өзгөртүүгө ири каражаттарды жумшап жатышат.

Дүйнөлүк практикага ылайык мамлекеттин өз анклавдына баруусу анклав жайгашкан мамлекет менен атайын түзүлгөн келишимдин негизинде жүргүзүлөт.

Өзбекстанда Шавкат Мирзиёев бийликке келгенден кыргыз-өзбек мамилелери бир топ жакшыра баштаган. Чек ара боюнча эки өлкөнүн өкмөттүк жумушчу тобу 2016-жылдын сентябрь –2017-жылдын апрелине чейин 10 жолу жолугушуу өткөрүшкөн. Ош шаарында өткөн эки тараптуу жолугушууда (2017-ж. 19-марты) чек ара маселесин чечүү боюнча сүйлөшүүлөрдө бир топ жылыштар болгон.

Расмий маалыматтар боюнча кыргыз-өзбек чек арасында тактала элек талаштуу деп эсептелегн 58 жер тилкеси бар. 2016-ж. ноябрда ал талаштуу аймактардын 49 боюнча өкмөттөр аралык жумушчу топ бир мунасага келген.

Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек ара узундугу 987 км. түзөт. Ал Алай, Заравшан жана Түркстан тоо кыркалары аркылуу өтөт. Эки тараптуу талаш жерлерди тактоо боюнча паритеттик комиссия 1958-ж. февралда түзүлгөн. Ал тараптарды ынандырган чечимдерди кабыл алган. Бирок комиссиянын чечимдери укуктук жактан эч кандай күчкө ээ болбогондуктан эки республиканын ортосунда жер талаштары чечилбей кала берген.

Постсоветтик мезгилде кыргыз-тажик чек ара маселесин тактоо боюнча өкмөттөр аралык комиссиянын иштери 1997-жылдын ноябрында Ош шаарында башталган. Анда атайын жумушчу топтор түзүлгөн. Бул жумушчу топтордун экинчи жолугушуусу 1998-жылдын февралында Хужант шаарында өткөн. Анда тараптар кыргыз-тажик чек арасын делимитациялоонун укуктук негиздери боюнча маселелерди талкууга алышкан.

1990-жылдары кыргыз-тажик чек арасы жарым-жартылай ачык болгон жана иш жүзүндө аскердик күчтөр тарабынан кайтарылган эмес. Чек

аралдарды делимитациялоо жөнүндөгү маселе Өзбекстандын ӨИК күжүрмөн аскердик топтору түштүк Кыргызстанга кол салганга чейин көтөрүлгөн эмес. Алардын басып кирүүлөрү аймактагы республикалардын өз чек араларын катуу кайтарууга мажбур кылган. Кыргызстан менен Тажикстандын бийликтери бажы көзөмөлдөө түйүндөрүнүн санын көбөйтүшкөн, исламчыл-жикчил күчтөрдүн өтүп кетүүсүн алдын алуу, баңги-заттар жана курал-жарак менен соода жүргүзүүгө каршы күрөштү күчөтүү максатында чек арага кошумча аскердик күчтөр жайгаштырылган.

Белгилүү болгондой, кыргыз-тажик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо маселелери боюнча эки тараптуу сүйлөшүүлөр 2002-жылы башталган жана 2013-жылдын акырына чейин мамлекеттик чек аранын 500 чакырымы делимитацияланган.

Талаш жараткан территориялар азыр кыргыз-тажик чек арасынын эң чыңалган участкалары болуп саналат. Тажикстан тарап Кыргызстан өз алдынча аларды эскертпей туруп, суу бөлүнүүчү аймактарды ээлеп алган деп эсептейт. Суунун танкыстыгынан эки өлкөнүн дыйкандары бирдей жабыр тартышууда. Ал эми Кыргызстан жетекчилиги Тажикстандын жогоруда айтылган дооматтарын негизсиз деп эсептейт.

Кыргызстан менен Тажикстандын ортосунда узакка созулган конфликттин негизин жер-суу байлыктарына көзөмөл орнотуу саясаты турат.

Талаш жерлердин айынан чыккан кийинки ири окуя 2008-ж. 26-мартында катталган. Анда Тажикстандын 150дөн ашуун жарандары Исфара районунун акиминин жетекчилиги астында Баткен областына кирип келип, экскаватордун жардамы менен суу тосмосун мыйзамсыз түрдө бузууга аракет жасашкан.

2013-жылы Согди жана Баткен областтарынын, Исфара шаарынын жетекчилери, эки өлкөнүн укук коргоо органдарынын өкүлдөрүнүн катышуусу менен жети жолу, ал эми 2014-ж. үч жолу сүйлөшүүлөр өткөрүлгөн. Бирок тараптар чек ара маселеси боюнча бир чечимге келе алышкан эмес.

Эки республиканын ортосундагы чек арада Баткен областы аркылуу өткөн жерлерде чоң талаштар бар. Кыргызстанда Тажикстандын Согди областынын Исфара районуна караштуу Ворух анклавы жайгашкан.

Акыркы жылдары Ворух анклавынын айланасында чек ара жаңжалдары көп каттала баштаган, аталган аймак кыргыз-тажик мамилесинде эң кооптуу маселелердин бир болуп эсептелинет. Ворух Кыргызстандын аймагында жайгашкан, бирок Тажикстандын юрисдикциясы астында турат. 1920-жж. Түркстандагы улуттук-жиктешүү саясаты учурунда түзүлгөн карталарга ылайык Ворух Тажик ССРинин аймагында турган, ал эми 1950-жж. карталарда ал Кыргызстандын анклав катары берилген. Бирок тараптар аталган аймакты өздөрүнө гана тиешелүү экендигин ырастап келишкен. 1980-жж. жер-суу маселелеринин айынан мезгил-мезгили менен эки республиканын жашоочуларынын ортосунда араздашуулар болуп келген.

Маселени баары анклавдын толукаянтын аныктоо менен байланышкан, бирок тараптар ушул күнгө чейин ал боюнча бир пикирге келише элек. Ворух проблемасы эки тараптуу мамилелердин начарлытып, чыңалуунун күчөшүнө алып келген. 2014-жылдын январындагы Ворух менен Кыргызстандын Ак-Сай айылынын жашоочуларынын ортосундагы кагылышуу, ага эки тараптын чек арачыларынын катышуусу аталган проблеманын курчушуна алып келген. Куралдуу кагылышуунун натыйжасында беш кыргыз чек арачысы менен бир тартип сакчысы жана эки тажик чек арачылары жарат алышкан. Жергиликтүү тажиктер кыргыздарды жаңы жол куруу үчүн жерди өздөрүнө тартып алууга аракет жасашты деп айыпташкан.

Жаңы жолдордун курулушун Тажикстан жетекчилиги басым жасоонун бир жолу катары караган, алардын пикиринде Кыргызстан жолду тосуп коюу менен тажик айылдарын курчоодо калтыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Ошол жылдын апрелинде пландаштырылган жол боюнча кагылышуу келип чыккан, тажик жашоочулары кыргыз жол куруучуларына кол салышып, эки тараптан ондогон адамдар жаракат алышкан, бирнече машиналар иштен чыккан.

Эл аралык байкоочулар бул окуяны көп жылдан бери чечилбей келе жаткан жер-суу маселелери менен байланыштырышкан. Кыргыз-тажик чек арасындагы кагылышуулар мындай курч мүнөздө алгач болгон эмес эле.

Мындай тирешүүлөр, чек арадагы баш аламандык, жер-суу талаштары акырындык менен улуттар аралык конфликтке алып келүүсү мүмкүн. Бул болсо өз кезегинде кыргыз-тажик мамилелерине да терс таасирин тийгизет. Түзүлгөн кырдаалдан чыгуунун бирден-бир жолу өз ара компромисске баруу аркылуу чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо иштерин аягына чыгаруу эсептелинет.

Чек ара маселелерин тынчтык жолу менен чечүү иштерине Тажикстан менен Кыргызстандын жетекчилигинин түрдүү позициялары тоскоол жаратууда.

Кыргыз-тажик чек арасынын 500 чакырым жер тилкесин делимитациялоо аракети өз ара компромисстерди жана чегинүүлөрдү талап кылат. Саясий, социалдык, идеологиялык жана башка себептерден улам эки тарап бирдей макулдашууларга келе албай жатышат.

Мындай түзүлгөн татаал кырдаалдан чыгуунун жолу – талаш жараткан жерлерди өзүнө өткөрүп алууга эле умтулбастан, бул аймактарда жашаган жарандардын турмушун жакшыртуу жана өнүгүүнү жөнгө салуунун бир катар жолдорун иштеп чыгуу зарыл. Жергиликтүү калктын жардыланышы чек ара райондорунда абалдын курчушуна шарт түзүүдө. Мындай шартта социалдык-экономикалык абалды жакшыртуу боюнча эки республиканын жетекчилиги тарабынан атайын биргелешкен пландарын иштеп чыгуу, тагыраак айтканда, жер иштетүүдөн сырткары биргелешкен кайра иштеп чыгаруучу заводдорду куруу (айыл-чарба продукциялары кайра иштетүү, курулуш материалдарын чыгаруучу) өзгөчө мааниге ээ. Талаш жараткан аймактарда биргелешкен эркин экономикалык зоналарды уюштуруу, ал үчүн

чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун келечектүүлүгүн тараптар күн тартибине коюусу зарыл. Өз кезегинде тажик-афган чек арасындагы райондорду өнүктүрүү максатында дүйнөлүк ири мамлекеттер жана уюмдар тарабынан ири өлчөмдөгү каражаттар бөлүнүп, чакан ишканалар түзүлгөн.

Эки өлкөнүн тыгыз кызматташуусу аркылуу гана экономикалык, саясий проблемаларды чечүүгө, калктын жашоо деңгээлин жакшыртуу боюнча бир катар аймактык долбоорлорду ишке ашырууга мүмкүндүк түзүлөт.

Эки тарап тең элдердин келечегин биринчи орунга коюу менен өз өлкөлөрүн өнүктүрүү максатында стратегиялык маанилүү пландарды иштеп чыгуусу зарыл. Ал өз кезегинде эки тараптын тыгыз кызматташуусунун негизинде гана ишке ашышы мүмкүн.

Изилдөөчүлөрдүн пикиринде Кыргызстан коңшу Өзбекстан жана Тажикстан менен чек араны аныктоо маселесин тез арада аягына чыгаруусу зарыл. Анткени так ушул территориялык дооматтар аймактагы чыңалуунун негизги булактарынын бири болууда, бул мамлекеттер ортосундагы конфликтти, этностор аралык көйгөйлөрдү курчутушу мүмкүн.

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап жатып, Фергана өрөөнүндөгү чек аралык көйгөйлөрдү жөнгө салуу тараптарды ынандыра турган компромисстердин негизинде, бири-бирине эч кандай басым жасоосуз (экономикалык, саясий жана аскердик) чечүүнү талап кылат.

Аталган маселени чечүүдө тараптар тең укуктуулук принциптерин эске алып, бири-бирин урматтоо аркылуу жана өз ара чегинүүлөрдүн негиздеринде конструктивдүү сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүсү керек.

Корутундуда жүргүзүлгөн изилдөөлөр боюнча жыйынтыктар чыгарылган:

- Борбордук Азиядагы азыркы мезгилдеги чек аралык проблемалардын тамыры совет мезгилинде жүргүзүлгөн улуттук-территориялык жиктешүү саясатынын натыйжасы болуп саналат. Анда жерди ким пайдаланып жаткан болсо, жерлер ошолорго тиешелүү деген принцип негиз катары алынган. Аймакта жашаган элдердин улуттук курамын аныктоо иштери учурунда көчмөн элдердин жашоо мүнөзү эске алынган эмес жана алар өздөрүнүн көптөгөн жерлеринен ажырашкан;
- совет мезгилинде кыргыз-өзбек чек аралары шарттуу мүнөздө болгон. Эки республиканын аймагында чарба жетекчилери тарабынан жерлер бөлүштүрүлүп, өз ара алмашылып турган учурлар болгон. Мындай иш аракеттер укуктук жактан бекемделген эмес. Так ушундай өз алдынча, чаржайыт чечилген жерлер азыркы күндө эки элдин ортосундагы талаш тартыштардын негизин түзүүдө;
- азыркы учурда мамлекеттик чек араны делимитация жана демаркациялоо жана коопсуздук проблемалары аймактагы бардык мамлекеттердин көңүлүнүн чордонунда турат;
- Исламчыл күчтөрдүн бир катар террористтик иш аракеттеринен улам Өзбекстан коңшу республикалар менен болгон мамлекеттик чек араларын

жабылып, күзөт жайлары орното баштаган. Натыйжада Өзбекстандын коңшулаш мамилекеттер менен болгон мамилелери солкундап, жарандардын өз ара каттамдары татаалданып, тууган элдердин ортосундагы тарыхый байланыш үзгүлтүккө учураган. Андан сырткары, мурунку транспорттук коммуникациялар жабылган соң тараптар чек арага жакын жайгашкан райондордун сырты аркылуу өткөн, айланма автомобиль жана темир жолдорду курууга ири финансылык каражаттарды жумшай башташкан;

- азыркы учурда кыргыз-өзбек мамилелеринде анклав көйгөйлөрү өтө курч турууда. Чек ара, анклавдар боюнча пикир келишпестиктер ири конфликттерге жол ачууда. Жергиликтүү тургундар мурдагыдай эркин каттоо мүмкүнчүлүктөрүнөн ажырашкан. Жер тилкелери, жайыттар, суу байлыктарын бөлүштүрүү, жүк ташуу маселелери боюнча талаш-тартыштар курчуган;
- Кыргызстан менен Өзбекстандын чек арасын тактоо узак жана татаал мүнөзгө ээ. Тараптар компромисстин негизинде, эл аралык тажрыйбага таянуу аркылуу гана чек аралык проблемаларды чече алышат;
- Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек араны тактоо боюнча совет мезгилинде эле эки тараптуу комиссия иш алып барган. Бирок анда кабыл алынган чечимдер республикалык жана союздук деңгээлде мыйзамдын негизинде бекемделбегендиктен проблема чечилбей кала берген;
- жер-суу байлыктарынын таңкыстыгы кыргыз-тажик чек ара проблемаларын курчутуп жатат. Биздин республиканын аймагында сууну бөлүштүрүүчү объектердин жайгашуусу тажик тараптын нааразычылыгын күчөтүүдө;
- анклавдардын айынан акыркы учурда бир катар ири кагылышуулар болуп өткөн, ал өз кезегинде эки тараптуу мамилелердин чыңалуусуна алып келген. Чек ара райондорунда түруктуу мүнөздөгү карама-каршылыктын болушу, жер-суу талаштары улуттар аралык конфликттердин чыгышына ыңгайлуу шарттарды түзүүдө;
- кризистик кырдаалдан чыгуу үчүн тараптар чек арага жакын жайгашкан райондордун калкынын турмуш тиричилигин жакшыртуу боюнча иш чараларды жүргүзүүсү зарыл. Аталган проблеманы чечүүдө тараптар тең укуктуулук принциптин жана компромисстин негизинде жемиштүү сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүсү зарыл.

Жогоруда айтылгандардан улам төмөндөгүдөй практикалык сунуштарды берсе болот:

- азыркы учурдагы Борбордук Азиядагы бир катар чечилбеген аймактык маселелер мамлекеттер аралык мамилелерди курчутуп, жалпы коопсуздукка коркунуч келтирип жатат. Ошондуктан аймактагы жашаган элдердин кызыкчылыктарын биринчи орунга коюуп,

компромисстин негизинде чек ара маселелерин толук чечүү үчүн бүт мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу зарыл;

- эл аралык тажрыйба көрсөткөндөй чек арага жакын калктуу аймактарда жашаган элдердин ортосундагы тирешүүлөрдү, жер чатактарын чечүү үчүн белгилүү бир социалдык-экономикалык мүнөздөгү долбоорлорду ишке ашыруу, калктын турмуш шартын жакшыртуу зарыл. Бул үчүн чет элдик инвестицияларды тартуу, жаратылыш шартына жараша атайын биргелешкен ишканаларды түзүү максатка ылайыктуу;
- азыркы глобалдашуу шартында жалпы адамзаттын өнүгүү тарыхында биригүү процесси жүрүп жатса, Борбордук Азияда тескерисинче обочолонуу, бөлүнүү тенденциясы күч алууда. Ал өз кезегинде жалпы аймактык өнүгүүгө тоскоолдуктарды жаратып, сырткы күчтөрдүн кийлигишүүсүнүн күчөшүнө шарт түзөт. Мындай кырдаалда интеграциялык байланыштарды бекемдөө зарыл;
- тараптар чек ара проблемаларды чечүүдө тарыхый түзүлгөн кырдаалды эске алып, конфронтациядан четтеп, жалпы өнүгүүгө бет алуусу шарт.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылган:

1. Из истории территориально-пограничных проблем в Центральной Азии // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана // 2015. №7. С.61-65.
2. Погранично-территориальные проблемы // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2015. № 7. С. 65-69.
3. Современные погранично-территориальные проблемы Кыргызстана с Узбекистаном // Интернаука: сборник статей по материалам международной научно-практической конференции. 2016.-№ 6 (46). С. 56-61. Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории.
4. Проблемы формирования государственной границы Кыргызстана в постсоветский период // Интернаука: сборник статей по материалам международной научно-практической конференции. 2016. № 6 (46). С.61-68. Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории
5. Азыркы кездеги кыргыз-тажик аймактык чек ара маселелери // Ош МУнун жарчысы. 2017. №1. С.175-181.
6. Особенности межгосударственных пограничных противоречий между странами Центральной Азии // Вопросы гуманитарных наук. 2018. № 2. С.75-78.
7. Современные погранично-территориальные проблемы между государствами Центральной Азии // Вопросы гуманитарных наук. 2018. № 2. С.78-81.

Сатылганова Назгүл Айткуловнанын «**Эгемендүү Кыргызстандын чек аралык-аймактык проблемаларынын чечилиши**» аттуу 07.00.02 – Ата мекен тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: чек ара, делимитация, демаркация, де-факто, де-юре, территория, эки тараптуу мамиле, кызматташтык, ратификация, анклав.

Изилдөөнүн объектиси. Кыргызстандын мамлекеттик чек арасынын жана чек ара көйгөйлөрүнүн пайда болушуна таасирин тийгизген тарыхый шарттар жана факторлор болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргызстандын коңшу мамлекеттер менен чек ара проблемасынын жөнгө салынышы жана ал процесстин мамлекеттер аралык байланыштарга тийгизген таасири эсептелинет.

Эмгектин негизги **максаты** – постсоветтик мезгилдеги Кыргызстандын чек аралык проблемаларын изилдөө эсептелинет. Коюлган максатка ылайык төмөнкү **милдеттер** аныкталды:

- Борбордук Азиядагы чек аралык-территориалдык проблемалардын келип чыгышынын өбөлгөлөрүн жана себептерин аныктоо;
- чек ара маселесин жөнгө салуу процессинин жүрүшүн жана негизги тенденциясын анализдөө;
- территориалдык талаштардын аймактагы республикалардын өз ара мамилелерине жана чек ара аймактарындагы социалдык-экономикалык кырдаалга тийгизген таасирин ачып берүү;
- аймактагы чек аралык-территориалдык проблемаларды чечүү жолдорун изилдөө.

Диссертациянын методологиялык негизин тарыхый-салыштырмалуулук, системалык изилдөө ыкмалары, андан сырткары тарыхыйлуулук принциптери түздү.

Аталган ыкмаларды колдонуу конкреттүү тарыхый материалдарды чечмелөөгө, мамлекеттер ортосундагы территориалдык талаштарды изилдөөгө, изилденип жаткан проблема боюнча белгилүү бир фактыларды аныктоого жана аларды иреттөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Эмгекте Кыргыз Республикасынын чек ара проблемасынын тарыхы алгачкы жолу комплекстүү түрдө изилденген. Андагы жыйынтыктарды Кыргызстандын сырткы саясий багытын аныктоодо, коңшу мамлекеттер менен территориалдык талаштарды чечүүдө пайдаланса болот.

Диссертациядагы тыянактар, жоболор жана сунуштар республиканын территориалдык маселелерин терең түшүнүүгө, Кыргызстандын коңшу мамлекеттер менен болгон мамилелерин аныктоого мүмкүндүк түзөт.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жыйынтыктарын Ата Мекен тарыхы боюнча жалпылоочу эмгектерди жазууда, окуу процесстеринде жана аймактык проблемалар боюнча атайын курстарды уюштурууда пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сатылгановой Назгул Айткуловны на тему: «Решение территориально-пограничных проблем независимого Кыргызстана», представленную на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – Отечественная история.

Ключевые слова: граница, делимитация, демаркация, де-факто, де-юре, территория, двусторонние отношения, сотрудничество, ратификация, анклав.

Объектом исследования являются исторические условия и факторы, оказавшие влияние на возникновение погранично-территориальных проблем.

Предметом исследования является урегулирование пограничных проблем Кыргызстана с сопредельными странами в постсоветский период и влияние этого процесса на развитие межгосударственных отношений.

Цель исследования заключается в изучении пограничных проблем Кыргызстана в постсоветский период. В соответствии с целью определены *следующие задачи:*

- определить исторические предпосылки и причины возникновения погранично-территориальных проблем в Центральной Азии;
- проанализировать общий ход и основные тенденции процесса пограничного урегулирования;
- осветить влияние территориальных споров на взаимоотношения республик региона, а также на социально-экономическую ситуацию в приграничных районах;
- рассмотреть возможные пути решения погранично-территориальных проблем в регионе.

Методологическую основу диссертации составили историко-сравнительный, системный методы исследования, а также принцип историзма.

Использование каждого из вышеназванных методов позволило интерпретировать конкретные исторические материалы, выявить и сгруппировать определенные факты, исследовать территориальные споры, возникшие между государствами.

Теоретическая и практическая значимость исследования. В работе впервые исследована история пограничных проблем Кыргызской Республики. Ее результаты могут быть использованы в определении внешнеполитического курса Кыргызстана, в решении территориальных споров с соседними государствами.

Итоги диссертации, положения и предложения диссертации дадут возможность глубже понять территориальные проблемы республики, определить отношения Кыргызстана с соседними государствами.

Научные положения диссертационного исследования можно использовать в написании обобщающих трудов по истории Отечества, в учебном процессе, в организации спецкурсов по региональным проблемам.

SUMMARY

Satylganova Nazgul Aytkulovny's theses on a subject: "The solution of territorial and boundary problems of sovereign Kyrgyzstan", the candidate of historical sciences presented for a scientific degree competition in the specialty 07.00.02 – National history.

Keywords: border, delimitation, demarcation, de facto, de jure, territory, bilateral relations, cooperation, ratification, enclave.

The object of the research is the historical conditions and factors that influenced the emergence of border and territorial problems.

The subject of the research is the settlement of the border problems of Kyrgyzstan with neighboring countries in the post-Soviet period and the impact of this process on the development of interstate relations.

The purpose of the study is to study the border problems of Kyrgyzstan in the post-Soviet period. In accordance with the purpose of the following tasks:

- identify the historical background and causes of border and territorial problems in Central Asia;
- analyze the general course and main trends of the border settlement process;
- to highlight the influence of territorial disputes on relations between the republics of the region, as well as on the socio-economic situation in the border areas;
- to consider possible ways of solving border and territorial problems in the region.

The methodological basis of the thesis consisted of historical, comparative, systematic methods of research, as well as the principle of historicism.

Using each of the above methods allowed to interpret specific historical materials, to identify and group certain facts, to explore the territorial disputes that have arisen between states.

Theoretical and practical significance of the research. The work first investigated the history of border issues of the Kyrgyz Republic. Its results can be used in determining the foreign policy of Kyrgyzstan, in resolving territorial disputes with neighboring states.

The results of the thesis, the provisions and proposals of the thesis will provide an opportunity to better understand the territorial problems of the republic, to determine the relations of Kyrgyzstan with neighboring states.

The scientific position of the dissertation research can be used in writing generalizing works on the history of the Fatherland, in the educational process, in the organization of special courses on regional issues.